

De economische invloed van de cisterciënzerorde

L. Baeck*

De demografische expansie en de stedenvorming in de middeleeuwen schiepen de behoefte aan een ruraal surplus voor de voedselvoorziening van de stedelingen. Door de verstarde produktieverhoudingen kon dit surplus moeilijk opgebracht worden. De cisterciënzers zorgden in het begin van de twaalfde eeuw voor een doorbraak. Deze kloosterorde groeide uit tot een bedrijf, vergelijkbaar met een moderne multinationale onderneming en vormde zo een voorhoedebeweging op het gebied van de economische ontwikkeling. Reeds lang voor de opkomst van de spreekwoordelijke calvinistische arbeidsmoraal was er zodoende al sprake van een tijdperk waarin een efficiënte bedrijfscultuur floreerde.

Historische situering

De twaalfde eeuw was vanuit vele gezichtspunten een scharnierperiode in de ontwikkeling van ons continent. De christelijke gemeenschappen van Latijns-Europa beleefden een diep religieus gevoel van ascetische vernieuwing en krijgslustige vitaliteit. Er ontstond een intense nieuwbloei van kloostergemeenschappen en abdijen waarbij de monniken zich terugtrokken in de eenzaamheid, geïnspireerd door een uitgesproken contemptus mundi. Een van deze nieuwe kloostergemeenschappen is de orde van Cîteaux, in 1098 gesticht door Robert de Molesme. De orde van Cîteaux wil de regel van Benedictus zuiver beleven, met het accent op ascese. In 1112 meldt de dynamische ridder Bernardus (1090-1153) zich in Cîteaux als cisterciënzer monnik, samen met 30 edellieden. Onder zijn leiding begint de orde haar historisch traject. Als abt van Clairvaux (1115) zal hij niet alleen het religieuze maar ook het economische aanzien van het twaalfde-eeuwse Europa ingrijpend beïnvloeden en veranderen.

In de opkomende ascetische spiritualiteit was Bernardus een gangmaker; in de economische organisatie van zijn abdijen was hij een vernieuwer en bij de prediking was hij een meester in welsprekendheid. Deze begaafde ridder, die zich op 22-jarige leeftijd bekeerd had tot miles christi, voelde zich daarenboven geroepen om pausen, bisschoppen, filosofen, theologen, graven alsook zijn adellijke familieleden te vermanen, te berispen en (moreel) te beïnvloeden. In verschillende geschriften en sermoenen riep Bernardus de kerkvorsten en de monniken van zijn tijd op tot een soberder levensstijl. Hij was een spirituele leider van uitzonderlijk formaat die een onuitwisbaar stempel drukte op het gebeuren van zijn tijd. Als econoom sta ik in bewondering voor zijn organisatorisch talent en zijn ondernemingsgeest. Tegenover de verstarde produktieverhoudingen van de seigneuriale economie lanceerde deze bezielde

monnik een innovatief ontwikkelingsmodel. Dit was zijn produktieve bijdrage tot de welbegrepen 'charitas'. Vele ontwikkelingslanden van heden zouden zich gezegend achten indien zij een gelijkaardige voorhoedebeweging hadden om hun rurale economie te dynamiseren.

De ontwikkelingsknel van de 12e eeuw

Aan het eind van de 11e eeuw raakte het traditionele model van rurale exploitatie in crisis. Nieuwe gedachtenstromingen stuurden aan op een versoepeling van de contractuele produktieverhoudingen tussen leenheer, dienstplichtigen, cijnspachters en horigen. De toename van de bevolking schiep een arbeidssurplus dat slechts gedeeltelijk werd afgetapt door een rurale exodus van vrijgemaakte of vrijgekochte horigen naar de opkomende steden. Sommige hofheren gingen over tot omschakeling van de cijns en pacht in natura naar betaling in geld. De bevolkingstoename en de vorming van steden deed de vraag naar voedselproduktie stijgen. De toename in de vraag naar voedingsprodukten veroorzaakte een langzame opwaartse trend in de prijzen voor levensmiddelen. De hieruitvolgende muntontwaardiging, met waardeverlies van de vaste pachten en cijnsen in 'numéraire' bracht vele hofstedelijke heren en abdijen in financiële verlegenheid. Op sommige plaatsen werd de vaste geldpacht in variabele 'redevances' omgezet. Maar dit ging niet zonder slag of stoot en riep spanningen op tussen heer en pachter.

* De auteur is verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven. De benedictijnerabdij Keizersberg te Leuven houdt in haar *Bibliographie générale de l'ordre Cistercien* de omvangrijke publikatielijst over de cisterciënzers actueel. Bij zijn opzoekingswerk heeft de auteur efficiënte en sympathieke hulp genoten van pater E. Manning, eminent historicus van de cisterciënzerorde; waarvoor oprechte dank.

De technische innovaties, die overkwamen door het contact met de meer gevorderde islambeschaving en ook deze uit eigen vinding, boden een meer fundamentele oplossing. De introductie van de wateren de windmolens vermenigvuldigde de energiecapaciteit. De overschakeling van het ossenspan naar een span getrokken door paarden versnelde het werk op het land. De vervanging van de antieke ondiepe ploeg door de ijzeren ploeg die een diepe voor trekt en de grond omwoelt, hielp om de gewassen beter te laten gedijen. De invoering van het drieslagstelsel, waarbij de verhouding van bebouwd perceel toenam tegenover het braakliggende gedeelte, verhoogde de produktiviteit per areaal.

Maar in de starre produktieverhoudingen, vastgelegd door het seigneuriale contract, bereikten deze technische innovaties zeer vlug hun sociaal-economisch plafond¹. Aanwending van innovatieve technieken en inzet van nieuwe werktuigen leidden voor de uitbater tot verhoging van investeringskosten, die hij pogde te verhalen op de arbeidskrachten door toeëigening van de geschapen meerwaarde. Hierdoor waren de menselijke krachten die het werk moesten leveren, met behoud van de traditionele verhoudingen, onvoldoende gemotiveerd om de arbeid te intensiveren en zodoende de produktiviteitsknel te doorbreken.

Langs de kant van de consumptie ontwikkelde het gedragspatroon zich evenwel in een andere richting. De machtigen der aarde en ook de religieuze gezagsdragers hielden er vanouds een levenswijze op na die gebaseerd was op 'conspicuous consumption', dus op vertoon van schittering, van pracht en van praal. Rijk uitgedoste ruiters en paarden, feestelijke toernooien, luisterrijke erediensten waarbij de kerkgewaden en cibories fonkelden van edelstenen, gebedenboeken versierd met kunstzinnige miniaturen waren de prestigieuze statussymbolen die de seigneuriale levensstijl tooiden. In het begin van de twaalfde eeuw nam de zucht naar luxe bij het op rente levende seigneuriale deel van de bevolking (leken en religieuzen) nog toe. De volumegroei van de internationale handel en de monetarisering van de subsistentie-economie boden meer keuzemogelijkheid en diversiteit. Zij verhoogden het verlangen naar kostbare goederen.

Gangmakers van een nieuwe bedrijfscultuur

De economische draagkracht van de seigneuriale produktieverhoudingen, die hier en daar gesaneerd werd door schoorvoetende innovaties, kon de toenemende spanning tussen produktie en consumptie niet oplossen². De demografische expansie en het begin van de stedenvorming schiepen de behoefte aan een ruraal surplus voor de voedselvoorziening der stedelingen. De door het heerlijk contract en gewoonterecht versterkte produktieverhoudingen betekenden een rem op de produktiekrachten (horigen, cijns pachters en andere servi). De cisterciënzerorde bracht de doorbraak. Zij verwekte een kentering in de rurale produktie-consumptiecyclus. Onder leiding van Bernardus lanceerden de cisterciënzers niet alleen een voor hun tijd nieuwe bedrijfsstructuur maar ook een oorspronkelijke bedrijfscultuur³. Door de gronden in eigen beheer te ontginnen en te bewerken, met de positieve waardering van handarbeid, met een doelgericht en efficiënt management

van menselijk en materieel kapitaal, met een voor hun tijd ongewone openheid voor nieuwe technologie, met een puriteinse afremming van de consumptie-eigingen der medebroeders, en met een spiritualiteit die dit alles voorhield als een door God gewild plan voor de aardse verwerving van de eeuwige zaligheid, ontpopten de cisterciënzers zich tot de produktiefste animatoren van de rurale economie in de richting van groei en accumulatie. De intensiteit van de accumulatie in gronden, domeinen, produktie-instrumenten en financiële middelen was het gevolg van de hoge produktiviteit en minimale consumptie der monniken en hun medebroeders.

Prototype van een multinationaal bedrijf

Het materiële succes van de orde moge blijken uit volgende cijfers. Na de stichting van Cîteaux in 1098 kennen de cisterciënzers aanvankelijk een moeilijke start. Maar de intrede van Bernardus en zijn gezellen in 1112 bewerkt een snelle doorbraak naar vier dochterstichtingen: La Ferté (1113), Pontigny (1114), Morimond en Clairvaux (1115). Hierna volgt een periode van exuberante groei. Bij de dood van Bernardus telt de orde reeds 328 abdijen en/of afdelingen ('granges') en op het eind van de twaalfde eeuw klimt dit cijfer tot 525.

De geografische spreiding van de orde is even indrukwekkend: Frankrijk, Italië, België, Nederland, Spanje, Portugal, Duitsland, Hongarije, Polen, Engeland, Schotland, Ierland, Zweden, Syrië en Palestina. Deze multinationale corporatie werd centraal bestuurd door het Generaal Kapittel dat elk jaar alle abten in het hoofdkwartier samenriep. Een zekere soepelheid in de lokale administratie dwong zich allengs op. Een specialist in de constitutionele structuur van de middeleeuwse kloosterorden heeft het corporatieve model der cisterciënzers een voorloper van een multinationaal bedrijf genoemd⁴.

De bouw van de abdijen en 'granges' stimuleerde de produktie van grondstoffen (steen, hout, ijzer), bevorderde de artisanale vorming van de bouwplougen en droeg bij tot de precisering in de maten en gewichten. In hun vele bouwwerken brachten ze architecturale meesterwerken voort. In België is de schuur van Ter Doest (Lisseweghe) een nog over-eind staand voorbeeld van een typische cisterciën-

1. Voor een precisering van de feodale en seigneuriale produktieverhoudingen verwijzen we de lezer naar: D. Van den Auwele, Het heerlijke stelsel, in: *De Heerlijkheid: rechtshistorische beschouwingen over een oude rechtsvorm in de Metjerij van 's Hertogenbosch*, Geldrop, 1989.

2. Suger, de abt van St. Denis was een van de eerste religieuze leiders die een rationalisatie doorvoerde in de produktieverhoudingen van zijn landerijen om zijn kathedraal te kunnen voleindigen. Zie: G. Duby, Le budget de l'abbaye de Cluny, *Annales*, Volume VII, januari-maart, 1952, blz. 155-171.

3. Over de concrete vormen van uitbating der cisterciënzers die van streek tot streek verschilden en ook variaties vertoonden naargelang het bij voorbeeld landbouw, veeteelt, wijnbouw, wolbewerking, metallurgie, artisanat, betref, is een uitgebreide historiografische literatuur gepubliceerd met nauwgezette aandacht voor details. Hier schetsen we slechts de kenmerken van het onderliggende type-model. Voor een gedetailleerde literatuurlijst zie: H. Rochais en E. Manning, *Bibliographie générale de l'ordre Cistercien*, Abbaye Notre Dame de St. Remy, Rochefort, 1979.

4. L. Moulin, *L'Europe des monastères*, Parijs, 1985.

zer 'grangiae'. Hun architectuur is de weerspiegeling van een geradicaliseerd monnikenideaal dat reeds op aarde een absolute triomf van de geest over de materie en van de ziel over het lichaam voorhoudt.

De innovatieve bedrijfsstructuur

De uitgesproken wereldverachting van de cisterciënzers had als gevolg dat ze de uitverkoren actievelden werden voor ontginning van nieuwe, dat wil zeggen van nog braakliggende gronden, moerassen en bossen. In de begintijd vestigden zij zich bij voorkeur op gronden ver gelegen van het werelds gewoel en van de stedelijke verlokking. Hierbij trostseerden ze het ongemak van te leven in streken die bij hun kroniekschrijvers als 'terra nebulosa et pluviosa' geboekt staan⁵.

Met de invloed die Bernardus als ridder-monnik over de machtige edellieden van zijn tijd verwierf en met zijn overtuigende retoriek, ontving zijn orde weldra voldoende schenkingen om tijdens zijn levenstijd een indrukwekkend netwerk van dochterabdijen uit te bouwen. Als bijkomend productief onderdeel van deze abdijen werden talrijke grangiae of landbouwexploitaties opgezet onder direct beheer van de monniken. Deze kleinere afzonderlijke kavelboerderijen stonden onder de supervisie van een 'grangiarus'. Oorspronkelijk was door het Generaal Kapittel gesteld dat deze exploitaties niet meer dan een dagreis van de abdij verwijderd mochten zijn. Maar de dynamiek van de expansie bracht vele afwijkingen op deze regel. Sommige grote abdijen hadden tot vijfentwintig grangiae in beheer. Naarmate de ontwikkeling van de exploitaties zich versnelde, stuurden de cisterciënzers aan op de vorming van grotere kavels. Deze schaalvergroting door aaneensluiting van gescheiden domeinen liet wel efficiëntere methoden van uitbating toe, maar noopte de orde soms tot inpalming van reeds bezette gronden, wat vaak aanleiding gaf tot conflicten met de oorspronkelijke rechthebbenden. Hierbij zijn de cisterciënzers niet altijd even kieskeurig te werk gegaan zoals toch verwacht kon worden van ascetische monniken.

De omvang van de grangiae varieerde van streek tot streek en hield ook verband met de aard van de activiteit. De exploitatie van een zoutmijn of de viskwekerij in vijvers bestrijkt minder oppervlakte dan een schapenfokkerij die een uitgestrekt areaal van weideland vereist. Het areaal van de exploitaties was uiteraard ook afhankelijk van de demografische druk op de gronden zoals in Frankrijk, Nederland en België waar nog relatief minder braakliggende gronden beschikbaar waren in vergelijking met bij voorbeeld de regionen ten oosten van de Elbe waar de ontginning nog in een beginfase verkeerde. De oppervlakte van de grangiae Villers (België) bedroeg 1.250 morgen (een morgen = 0,4 ha) of 500 ha, wat reeds een grote kavel uitmaakt⁶. In andere meer bevolkte streken daarentegen kwamen kleiner grangiae voor van 200 tot 250 morgen. In Centraal Europa daarentegen hadden de cisterciënzers exploitaties van 15.000 tot 30.000 morgen in beheer.

De religieuze opwaardering van arbeid

Een van de meest originele karakteristieken van het cisterciënzer model is dat zij de exploitatie van de

abdijgronden, alsook die van de grangiae onder eigen beheer namen. Zij werkten dus niet op seigneuriale basis waarbij de arbeid geleverd werd door horigen, cijnspachters of 'fermarii'. De arbeid werd voor een deel geleverd door de monniken die deze handarbeid zagen als de voltooiing van Gods vervolmakingsplan. De kronieken van Clairvaux vermelden dat zelfs de aristocratische Bernardus bij wijlen aan de slag ging als houtvester tot uitputtens toe. Met deze religieuze opwaardering van de handarbeid, in een maatschappij die deze toch percipieerde als een activiteit voor lagere bevolkingsgroepen, hebben de cisterciënzers een kentering bewerkt in het collectieve denken van die tijd. Naast handarbeid voerden de monniken ook andere taken uit, bij voorbeeld van bedrijfsleider in de steengroeven, in de ijzersmelterijen, in de vee- en visteelt, in de energiewinning (het plaatsen van water- en windmolens), in de wolbewerking, alsook in de 'marketing' van de vele agrarische en artisanale produkten die ze voortbrachten. De regels uitgevaardigd door het Generaal Kapittel zetten hen aan hun taak te volbrengen met volharding, met precisie en met zin voor orde.

De morele opwaardering van de arbeid en de psychotechnische innovatie bij de uitvoering der taken vormden de basis van een nieuwe produktivistische arbeidsethiek. Deze nieuwe ethiek, die in de christelijke doctrine een opsplitsing inhoudt tussen productie en distributie, is een vroege wegbereider van de calvinistische opvatting over economische moraal. Deze mentale reconversie, geanimeerd door de cisterciënzers, lijkt mij een essentiële impuls voor de economische ontwikkeling van die tijd.

Het grootste deel van de handarbeid werd evenwel geleverd door de lekebroeders, alsook door gesalarieerde handarbeiders in min of meer vaste dienst van de abdij. Aangezien deze onder het directe bevel stonden van de abdijen en de grangiae liepen de cisterciënzers geen kosten op in de vorm van cijnzen en pachten. De lekebroeders waren ontginners, droogleggers van moerassen en polders, schaapherders en fokkers van ander vee, steenhouwers, molenaars, metselaars, dijkenbouwers, ploegers, wijnbouwers, wijnpersers, en nog veel meer. De efficiëntste exploitatiemethoden werden hen bijgebracht door de monniken. De lekebroeders hadden nog een soberder levensstijl dan de ascetische monniken. De koppeling van inspannende arbeid aan een tot het strikte minimum beperkte verbruik bracht een opmerkelijke surplusproductie op gang die te gelde werd gemaakt op de markten van de dorpen en de steden.

Ascese en efficiënte zakelijkheid

Niettegenstaande het armoede-ideaal ontpopten de cisterciënzers zich tot gewiekste kenners van zakelijke 'marketing'-technieken. Zij knoopten goede betrekkingen aan met de tolmeesters van de bruggen

5. Van de aanvang af stelden de capitula de agrarische roeping van de orde centraal. De monniken moesten van eigen werk (handarbeid, akkerbouw en veeteelt) leven en zij mochten hiervoor rivieren, bossen, weiden, gronden en wijngaarden in bezit nemen.

6. E. Sabbe, De cisterciënzer economie, *Cîteaux in de Nederlanden*, vol. 3, 1952, blz. 24-51.

en van de stadspoorten en waren handig in het winnen van de gunst der marktschouten. Toen de surplusproductie voor afzet op de stedelijke markten op kruissnelheid kwam, kochten de cisterciënzers in de naastbijgelegen steden een of verscheidene panden aan die dienden als stapelplaats voor hun handel. Enkele panden lagen dicht bij de stadsmuur wat de mogelijkheid gaf om ongezien de stadstol te ontwijken.

Hun weldra kapitaalcrachtige middelen boden de monniken de mogelijkheid te speculeren op de gunstigste seizoenprijs. De koppeling van ascese met goedkope produktiekrachten en met efficiënt, zakelijk beheer verwekten een voor die tijd uitzonderlijke accumulatie.

In enkele kronieken kan men over de accumulatiezucht der cisterciënzers schampere opmerkingen lezen en sommige klachten kwamen ook ter ore van de pauselijke curie. Maar het Generaal Kapittel stelde dat de gekozen armoede van de religieuzen niet in strijd was met het bezit van eigendom en werktuigen voor de orde. Het geschapen surplus werd immers geïnvesteerd in nieuwe stichtingen en gebruikt voor charitas. Het werd niet opgebruikt in de vorm van consumptieve geneugten.

Het feit dat de cisterciënzers zich onthielden van liturgische dienstverlening voor de gemeenschap, alsook van onderwijs voor jongeren, organisatie van bedevaarten en reliquieënverering, liet hen toe zich te concentreren op de arbeidstaak en op de reglementaire gebedstonden. Zij verklaarden niet te willen leven 'van het altaar' zoals andere kloosterlingen, maar verkozen zich toe te leggen op arbeid als volvoering van Gods plan. De ontwikkeling van de steden veroorzaakte een steeds groter vraag naar de producten van hun exploitaties. Het feit dat de cisterciënzers hier positief op inspeelden, waarborgde hun succes. In de expansieve markten van die tijd profileerden de leden van de orde zich als deskundige produktie-managers en als zakelijke financiële beheerders van hun domeinen.

Bekeken vanuit het produktiegamma brachten de cisterciënzers een gediversifieerd aanbod voort. In enkele producten die vanuit de marktvrage gezien een vlotte afzet genoten, ontplooiden zij hun inzet, hun deskundigheid en hun precisie. In vele exploitaties waren de veelgevraagde graansoorten (rogge en gerst) een standaardproduct. In Bourgondië alsook in de Rijn- en Moezelstreek werden wijnen van goede kwaliteit getrokken, alsook bier. In York, Schotland en Ierland domineerde de schape-teelt. De multinationale spreiding van de orde vergemakkelijkte de handelsconnecties. Zo bij voorbeeld werd de wol uit Schotland en Engeland zeer vroeg verscheept naar de Vlaamse textielcentra.

In Duitsland en in Centraal-Europa deden zij aan paardenfokkerij en vermelden de kronieken ook de uitbating van zoutmijnen en van glasblazerijen. De veeteelt gaf onder meer ook aanleiding tot lederverwerking. De stijgende vraag naar metalen werktuigen bracht de ijzersmelterij en de koperslagerij tot grote bloei op de exploitaties waar men over de nodige grondstoffen beschikte. Maar ook in de metallurgie was het multinationale netwerk van de orde een positieve factor. De exploitaties die ter plaatse geen ijzererts vonden, konden deze aanschaffen bij grangia met een surplus.

Op het vlak van de waterbeheersing (droogleggen van moerassen, van verdrinken polders alsook inzakke dijkbouw) hebben de cisterciënzers de technische vooruitgang bevorderd. Voor het transport van hun producten naar de afzetmarkten gebruikten ze niet alleen gespannen over de landwegen maar ook hun eigen vloot van sloepen en schuiten op stromen en rivieren. In het bevaarbaar maken van rivieren en in de aanleg van kleine haventjes voor eigen gebruik waren zij ook technisch zeer bekwaam⁷.

In de technische vooruitgang van de 12e en 13e eeuw waren de cisterciënzers op vele gebieden een vooraanstaande corporatie. Zij hebben bijgedragen tot de precisering van de meet- en weeginstrumenten. En ook in de exploitatie van hun landerijen ontwikkelden ze efficiënte boekhoudkundige methoden. In september van elk jaar kwam het Generaal Kapittel samen waarop de jaarbalans van inkomsten en uitgaven van de grote stichtingen met nauwgezet detail werd besproken en geanalyseerd. Deze voorloper van de beheerraad van een multinationale onderneming zou mettertijd aanleiding geven tot scheefgroei en tot verwatering van het oorspronkelijk ideaal. Op het einde van de 12e eeuw was de orde uitgegroeid tot een machtige corporatie met een bedrijfscultuur die schril afstak tegen de evangelische eenvoud en de ascese van de begintijd. In 1190 hadden de cisterciënzers af te rekenen met enkele lokale revoltes van boeren als protest tegen ont-eigening van hun cijnsland.

Hierdoor kreeg het imago van de orde als ascetisch en belangeloos ontginner een zware deuk. Met het gevolg dat ketterse bewegingen, onder meer de catharen, de titel van zuiveren voor zich opeisten⁸. In de schoot van de orde zelf kwam een millenaristische tegenstroom op gang, geïnspireerd door de cantabrische cisterciënzerabt Joachim van Fiore. Met de radicale ijver van een vernieuwer verkondigde Joachim het aanbreken van een nieuw tijdperk waarin de zuivere geest weer zou heersen over de materie.

Financiarisering en verstedelijking

In de 13e eeuw manifesteerde zich een langzame verschuiving van de economische activiteiten der cisterciënzers naar meer commerciële en financiële operaties met basis in de stedelijke markten. Deze evolutie zou tot volle ontplooiing komen in de 14e eeuw. De rationele exploitatiemethoden van de domeinen zorgden van meet af aan voor een op markten afzetbaar surplus. Reeds in 1126 stelde het Generaal Kapittel vast dat de orde de nodige geldtransacties mocht uitvoeren die volgden uit de verkoop van het produktiesurplus en uit de inpalming van nieuwe domeinen.

Naarmate het handelsvolume en de hieruitvolgende financiële transacties tot volle expansie kwamen, verliep de nauwere vervlechting met de commerciële wereld echter niet zonder problemen. De normen van de kerkelijke en religieuze instanties en de zakelijke mentaliteit van de opkomende handelsklasse vormden twee verschillende en gescheiden

7. E. von Guttenberg, Die Entwicklung der Wirtschaftsprinzipien im Zisterzienserorden während des 12. und 13. Jahrhunderts, *Historisches Jahrbuch*, vol. 31, 1910, blz. 421-449.

8. R. Manselli, *Studi sulle eresie del secolo XII*, Rome, 1975.

werelden. Het canoniek recht was gebaseerd op een inperkende economische ethiek waarbij de toelaatbare en niet toelaatbare handelsactiviteiten voor religieuzen en leken nauwkeurig omschreven waren. Het drijven van handel en het verrichten van bankactiviteiten door religieuzen werd verboden en bij overtreding gesanctioneerd door de curiale rechtbanken⁹.

Gestuwd door hun ruraal succes van de eerste eeuw gingen de cisterciënzers steeds meer de toer op van de commerciële en financiële bedrijvigheid. Het vershralen van het ascetische ideaal had als gevolg dat zich geleidelijk minder 'conversi' geroepen voelden om in religieuze afzondering een leven van hard werken en consumptieve zelfonthechting te leiden. Enkele exploitaties voelden zich genoodzaakt om sommige kavels bij seigneuriaal contract uit te besteden aan cijnspachters. Deze omschakeling van rurale uitbating onder eigen beheer naar de formule van de feodale rente-economie kwam na het kapittel van 1224 in versnelling. In de economische activiteiten van de orde vond er een verschuiving plaats van de rurale produktiebasis naar de commerciële en financiële bovenbouw.

In de 13e eeuw had een vermenigvuldiging plaats van de stedelijke panden der orde. In sommige steden werden zelfs verscheidene panden in gebruik genomen die oorspronkelijk dienden als stapelplaats maar weldra uitgroeiden tot een volslagen handelshuis. Naast de verkoop van het rurale surplus en de aankoop van werktuigen, waagden deze 'curiae' zich na verloop van tijd in veralgemeende handel en financiën. Sommige abdijen en grangiae volgden deze trend en organiseerden jaarmarkten op hun eigen domein. Deze ontwikkeling vormde duidelijk een inbreuk op het canonieke recht. Ook de profane handelsklasse tekende hierbij protest aan; vooral indien het detailhandel betrof van vlot verkopende produkten, zoals bier, wijn, zout, vis, en landbouwgereedschappen.

Spanning tussen ideaal en werkelijkheid

In de opkomende krediet economie van de laat-middeleeuwen pikten de cisterciënzers ook een hartig profijtje mee. Wereldlijke heren in geldnood deden beroep op de ruime geldmiddelen van de abdijen met als onderpand kavels uit hun hofstedelijk domein. Dergelijke hypotheekleningen waren door het canoniek recht strikt genormeerd en mochten geen verborgen rente (interest) insluiten.

Het heffen van interest op hypotheekleningen werd door het canoniek recht gepercipieerd als woeker en juridisch en moreel gesanctioneerd. In deze en in andere speculatieve verrichtingen hebben de cisterciënzers zich, als kinderen van het licht, even handig getoond als de kinderen van de duisternis, dat wil zeggen de profane handelaars en bankiers. In 1240 betreurde de cisterciënzerabt het dan ook dat sommige monniken van de orde ontaard waren en zich gedroegen als handelaars en woekeraars.

In de tweede helft van de 13e eeuw geraken hun rurale en vooral hun agrarische exploitaties in langzame stagnatie. De dynamiek van de ontwikkeling in Latijns-Europa verlegt zich naar de steden, gestuwd door de handeldrijvende burgerij. De cisterciënzers hadden de laatste hoogbloei verwekt van de rurale monniken. Omwille van hun voorhoederol hebben

zij geestelijk en materieel succes geoogst. De ontwikkeling van efficiënte exploitatiemethoden op het vlak van de rurale ontwikkeling der twaalfde eeuw was grotendeels hun werk. Toen hun model in crisis geraakte, uit hoofde van innerlijke spanning tussen ideaal en werkelijkheid, namen de bedelorden van de opkomende stedelijke kernen van Latijns-Europa, de fakkel van de vernieuwing over; met name de dominicanen en de franciscanen. De maatschappij van de laat-middeleeuwen had behoefte aan nieuwe vormen van spiritualiteit, van liturgie, van geloofsinzicht, alsook van een sociaal-economische normering, die wegbereiders zouden worden van de moderne tijden.

De cisterciënzers en de calvinisme-thesis

In de twaalfde eeuw lanceerden de cisterciënzers een baanbrekende innovatie. Met hun nieuwe bedrijfscultuur gebaseerd op efficiënte eigen uitbating van hun domeinen en met de veredeling van de arbeid (ook handarbeid) hebben de cisterciënzers zowel een omschakeling in de economische praxis als in de heersende mentaliteit bewerkstelligd. Hun inzet voor ontginning en desenclavering van de rurale periferie alsmede hun accumulatieve bedrijfsmethoden hebben de stagnatie van het seigneuriale model helpen doorbreken.

Hieropvolgend namen de stedelijk georiënteerde bedelmonniken de animatierol over. Hun nieuwe doctrines inzake economische moraal bewerkten een verzoening van de kerkelijke doctrine met de praktijk van de stedelijke, commerciële en financiële burgerij. In de toen meer ontwikkelde islambeschaving, hebben gelijkaardige doorbraakpogingen, ondernomen door hun scholastici (bij voorbeeld Al-Ghazali en Ibn Rushd), het onderspit moeten delven. De traditionele mentaliteit bleef er gevangen in voorbijgestreefde sociaal-economische uitbatingsmethoden en in verstarde doctrinaire denksjablonen¹⁰.

In zijn befaamde studie stelt de bekende Duitse cultuurfilosoof M. Weber dat de rationaliteit eigen aan de kapitalistische ontwikkeling van West-Europa begonnen is en geschraagd werd door de calvinistische, puriteinse moraal¹¹. Deze thesis van Weber is een stelling die meer steun geniet vanuit het paradigma der liberale protestantse theologie uit het begin van de 20e eeuw dan vanuit nauwkeurig historisch onderzoek. Volgens mijn inzicht is de twaalfde eeuw reeds een incubatieperiode van economische rationaliteit waartoe de cisterciënzers op dubbele manier hebben bijgedragen: enerzijds met hun praxis van efficiënte uitbating (bedrijfscultuur) en anderzijds met hun arbeidsethos.

Louis Baeck

9. J. Leclercq, *Epîtres d'Alexandre III sur les cisterciens, Revue Bénédictine*, nr. 1-2, 1954, blz. 68-82.

10. Zie: L. Baeck, *Het economisch denken van de islambeschaving, Tijdschrift voor Economie en Management*, nr. 3-4, 1988, blz. 409-429.

11. M. Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen, 1947. In sommige aspecten is de invloed van Bernardus op het calvinisme treffend, zo bij voorbeeld in het centraal stellen van een puriteinse moraal, en in het opwaarderen van arbeid als positieve agens, alsook in de hiëratische strengheid van de architectuur die geen intermediaire iconografie duldt.